

**ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ 7-ՐԴ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
(2021 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 25-27) ՆՅՈՒԹԵՐ**
**PROCEEDINGS OF THE 7TH INTERNATIONAL
CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS
(NOVEMBER 25-27, 2021)**
**ИЗ МАТЕРИАЛОВ 7-ОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
(25-27 НОЯБРЯ, 2021 Г.)**

ԶՈՀՐԱՔ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ*

**ԹՈՒՂԹԸ, ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Կիլիկյան Հայաստան, թուղթ, առևտուր, առօրեականություն, կապիտալ, միջերկրածովյան առևտուր, միջնադարյան առևտուր, Սմբատ Սպարապետ, Վենետիկ, Ջենովա:

Պատմության ընթացքում որոշ նյութերի հայտնագործումն ու տարածումը հեղափոխական նշանակություն են ունեցել ինչպես մարդու առօրյա կենսագործունեության, այնպես էլ տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային փոխակերպումներում: Այդպիսի նյութերից է թուղթը, որի հայտնագործումն ու լայն տարածումը խորքային փոփոխություններ մտցրեց աշխարհում:

Պատմությունը պարբերացվել է տարբեր տեսանկյուններից՝ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրոնական և այլն: Այդ պարբերացումների համար որպես մեկնարկային պայմանական կետեր ընդունվել են այն իրադարձություններն ու զարգացումները, որոնք առավել խորքային ու մեծածավալ փոփոխություններ են առաջ բերել տվյալ ազգի, պետության, հանրության կամ առհասարակ համաշխարհային պատմության հետագա ընթացքում:

Պատմությունը կարելի է պարբերացնել ըստ տեղեկության կրիչի փոփոխության կամ, այլ կերպ ասած, տեղեկատվական հեղափոխական գործընթացների տրամաբանությամբ: Ինչի՞ վրա և ինչպե՞ս էին մարդիկ առավելապես գրում՝ սկսած քարերից ու ժայռերից, ապա պապիրոս, կավե սալիկներ, փայտե մոմա-

* ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստանի Ամերիկյան համալսարան, պ.գ.թ., barevzor@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ մարտի 10, 2022, գրախոսելու օրը՝ ապրիլի 22, 2022:

պատ տախտակներ, ծառի կեղև, մագաղաթ, թուղթ և վերջապես՝ թվային դարաշրջան: Տեղեկույթի կրիչի փոխակերպումները կտրուկ չեն ընթացել, այլ ունեցել են անցումային երկար ժամանակափուլեր, ընդ որում, նախորդ դարաշրջանի դրսևորումներն ամբողջովին չեն ավարտվում, այլ, թեև ավելի թույլ արտահայտված՝ շարունակում են գոյություն ունենալ: Ակնհայտ օրինակ է մագաղաթից անցումը թղթին, իսկ վերջինիս էլ, արդեն 20-րդ դարում, հաջորդեց թվային դարաշրջանը: Տեղեկույթի կրիչի փոփոխությունը պայմանավորված՝ այս դարաշրջանների սահմանները չէին կարող լինել կտրուկ, քանի որ տեխնոլոգիական որևէ փոփոխություն մշտապես պահանջել է ժամանակ կենցաղում, հասարակական հարաբերությունների բոլոր մակարդակներում ավելի խորը ներդրվելու համար: Օրինակ, կարող ենք հենց 21-րդ դարում հետևել, թե ինչպես է ընթանում թղթից թվային տեխնոլոգիաներ անցումը: Չնայած ժամանակակից տեխնոլոգիաները զարգանում են երկրաչափական պրոգրեսիայով, այնուամենայնիվ թուղթը, թղթե գիրքը, թղթադրամը, կարողանում են պահպանել իրենց դիրքերը:

Թղթի գյուտը Չինաստանում հայտնի էր վաղուց, սակայն դրա լայն տարածումը դեպի Մերձավոր Արևելք, իսկ ապա նաև եվրոպա, մեկնարկեց 751 թ. Աբբասյան խալիֆայության և չինական Թանգ դինաստիայի միջև տեղի ունեցած Թալասի ճակատամարտից հետո, երբ խալիֆայության լրտեսները Չինաստանից կարողացան ձեռք բերել թղթի պատրաստման գաղտնիքները: Կա նաև մի այլ վարկած, որ գերի ընկած չինացիներին ստիպեցին փոխանցել թղթի պատրաստման գաղտնիքներն ու Սամարղանդում հիմնեցին առաջին արտադրությունը Խալիֆայության մեջ: Գլխավոր ցուցիչները, որոնք ցույց տվեցին, որ թուղթն արդեն հաստատել է իր «թագավորությունը», 15-րդ դարից սկսած, եվրոպայում սնկի պես հիմնադրվող տպարաններն էին: Թղթի տարածումը միջնադարում հանգեցրեց տեղեկատվական յուրահատուկ հեղափոխության, որի շնորհիվ էլ, ըստ էության, Վաղ միջնադարին փոխարինեց Զարգացած միջնադարը: Միջնադարի այդ շրջանն անվանվում է Զարգացած առաջին հերթին կապիտալի, սեփականության փոխակերպումների տեսանկյունից:

Վաղ միջնադարը, որն ըստ էության, վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանն էր, բնորոշվում է հողային կապիտալով պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններով: Հողը, ֆիզիկական տարածական կապիտալը այն բացարձակ չափանիշն էր, որով պայմանավորվում էին հասարակական բոլոր հիերարխիաները: Այլ կերպ ասած՝ հող ունենա՝ ազատ ես, հող չունենա՝ ազատ չես. իսկ եթե չատ մեծ հող ունես, ապա ունես դրան համապատասխան իշխանու-

¹ M. Shatzmiller, “The Adoption of Paper in the Middle East, 700-1300 AD,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 61, Brill 2018, 1-32, p. 27.

թյուն: Կապիտալի ձևերը և տեսականին խիստ սահմանափակ էին: Թերևս հողին և դրա վրա կառուցված անշարժ գույքին կարելի է ավելացնել մետաղադրամները, որոնց արդյունահանման ու հատման ծավալները սահմանափակ էին և չէին կարող բավարարել բնակչության շարունակ աճող պահանջարկը: Հետևաբար, հատկապես ոսկե մետաղադրամները, մեծ մասամբ շրջանառվում էին սոցիալական սահմանափակ շերտերի՝ ազնվականական և վաճառականական դասերի մոտ: Բնակչության ճնշող մեծամասնությանը հասու չէին թանկարժեք մետաղները, ուստի նրանց համար հողը և դրանից ստացվող բերքն իրենց ինքնաբավությունն ու հասարակական կարգավիճակը հաստատելու միակ միջոցն էին մնում:

Զարգացած, Միջին կամ Բարձր միջնադարն այն ժամանակաշրջանն էր², երբ ի հայտ են գալիս կապիտալի այլ տեսակներ, որոնք աստիճանաբար փոխակերպում են սոցիալ-հասարակական հարաբերությունների, համակեցության, սոցիալական դասակարգերի ձևն ու բովանդակությունը: Կապիտալի նոր ձևերն ավելի մատչելի ու շրջանառելի էին դառնում բնակչության լայն շերտերի համար: Թողթը դարձավ Զարգացած միջնադարում կապիտալի նոր տեսակների ձևավորման գլխավոր կատալիզատորը, որի լայն տարածման շնորհիվ փոփոխությունների ենթարկվեցին հատկապես Արևմտյան եվրոպայի ֆինանսադրամական հարաբերությունները, որի ամենավառ վկայությունը, 12-րդ դարից սկսած, նախապես իտալական Սիենա, Ֆլորենցիա և այլ քաղաքներում հիմնված բանկային տներն էին: Բանկերի ձևավորումն, ըստ էության, սերտ կապված է թղթի հետ, քանի որ, ի տարբերություն ֆինանսական բանավոր գործարքների ու պայմանավորվածությունների՝ բանկը դառնում է հաստատությունական կառույց այն պարագայում, երբ դրանում ֆինանսական գործարքները և այլ տեսակի հարաբերությունները փաստաթղթավորվում են: Հետևաբար, 13-14-րդ դդ. եվրոպայի, Ասիայի ու Հյուսիսային Աֆրիկայի միջև տեղի ունեցած միջազգային առևտրի ծավալների աննախադեպ աճին զուգընթաց, մեծանում էր նաև բանկային գործառույթների իրականացման բովանդակությունը և այն կանոնակարգելու նպատակով փաստաթղթավորելու անհրաժեշտությունը³:

Առաջին թղթադրամները սկսել են շրջանառվել Չինաստանում՝ 7-րդ դարից սկսած: Եվրոպայում առաջին թղթադրամները թողարկվել են միայն 17-րդ

² Պատմագիտական դպրոցներում պատմության պարբերացումն իրականացվել է տարբեր մոտեցումներով: Զարգացած, Միջին կամ Բարձր միջնադար անվանվող ժամանակաշրջանը արևմտյան պատմագիտության շրջանակներում սովորաբար ներառում է 11-14-րդ դարերը: Հայոց պատմության պարագայում Միջին կամ զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 9-14-րդ դարերը:

³ E. Hunt, *The Medieval Super-companies. A Study of the Peruzzi Company of Florence*, Cambridge 1994. Robert S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*, Cambridge, 1998.

դարում⁴, սակայն թուղթը, հատկապես 12-րդ դարից սկսեց տարածվել Մերձավոր Արևելքի ու եվրոպայի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական հարաբերությունների տարբեր այլ շերտերում: Թեև ոչ թղթադրամի տեսքով, սակայն թուղթը լայնորեն օգտագործվում էր 12-14-րդ դդ. հատկապես միջերկրածովյան առևտրային հարաբերություններում՝ ստացականներ, պարտամուրհակներ, կոմմենդայի ու միջնադարում տարածված առևտրի զանազան այլ գործարքները, կտակներ, տարբեր տեսակի ունեցվածքները փաստաթղթավորելու նպատակով⁵:

8-10-րդ դդ. Մերձավոր Արևելքում թուղթը լայնորեն օգտագործվում էր մագաղաթի ու պապիրուսի հետ միասին⁶: Արդեն 9-րդ դարի սկզբին, Արաբական խալիֆայությունում, հատկապես Ասորիքի ու արաբական Միջերկրականի տարածաշրջանում, թղթի արտադրությունն ու օգտագործումը հասնում են մեծ ծավալների⁷: Հատկանշական է, որ հենց այս ժամանակաշրջանում էր ընթանում արաբական մշակույթի աննախադեպ վերելքն ու տարածումը, որի կարևորագույն բաղադրիչներից էր թարգմանական գործը, երբ տասնյակ հազարավոր գրքեր թարգմանվեցին արաբերեն, իսկ թուղթն անհրաժեշտ էր մշակույթի տարածման մատչելիությունն ու մեծ ծավալներն ապահովելու համար:

Խաչակրաց արշավանքներով մեկնարկեց Արևելք-Արևմուտք բազմակողմանի հարաբերությունների զարգացման նոր փուլ, որտեղ տնտեսական բաղադրիչն առանցքային նշանակություն ուներ: Աննախադեպ աշխուժանում էին Արևմտյան եվրոպայից Չինաստան ձգվող ծովային ու ցամաքային ճանապարհները, բացվում էին ճանապարհային նոր ճյուղավորումներ ու հանգույցներ: Բնականաբար, այս գործընթացների գլխավոր շարժիչ ուժը բնակչության արագ աճն էր, որը մեծացնում էր նոր ռեսուրսների պահանջն ու փնտրտուքը: Աշխարհում բնակչության աճի ու միջազգային տնտեսական կապերի նման ընդարձակման պայմաններում բացառապես մետաղադրամներով ու միջազգային առևտրատնտեսական հարաբերությունների կազմակերպման նախկին ձևերով այլևս հնարավոր չէր ապահովել արագ ավելացող ապրանքաշրջանառությունը, որն իրականացվում էր իրարից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու գտնվող բնակավայրերի միջև ընթացող կապերի շնորհիվ:

⁴ L. Allen, *The Encyclopedia of Money*, ABC-CLIO, 2009, p. 387.

⁵ Զ. Գևորգյան, «Միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպման եղանակները Կիլիկյան Հայաստանում XIII-XIV դդ.», Հայոց պատմության հարցեր, № 11, Երևան, 2010, էջ 57-77:

⁶ M. Shatzmiller, "The Adoption of Paper in the Middle East, 700-1300 AD", p. 7.

⁷ M. Shatzmiller, "The Adoption of Paper in the Middle East, 700-1300 AD", p. 3. Bloom J. M., *Papermaking: The Historical Diffusion of an Ancient Technique*. In: Jöns H., Meusburger P., Heffernan M. (eds) (*Mobilities of Knowledge. Knowledge and Space*), vol 10. Springer, Cham., 2017, p. 52.

Կիրիկիան, որը մինչև 11-րդ դարը հիմնականում գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության ու Արաբական խալիֆայության շփման սահմանում, նույնպես մտնում էր մագաղաթից թուղթ ակտիվ անցման աշխարհագրական միջավայրում: Կիրիկիայի հայկական պետության ժամանակաշրջանում, հատկապես 13-14-րդ դարերին թուղթն արդեն խորը թափանցել էր հատկապես Մերձավոր Արևելքի, Միջերկրածովյան ավազանի պետություններ՝ դառնալով մարդու առօրյայի անբաժանելի նյութ: Ըստ ամենայնի, Կիրիկյան Հայաստանում թուղթը սկսեց լայն շրջանառվել հատկապես 12-րդ դ. վերջից, երբ պետությանը միացվեց մեծ ծովափ և այն դարձավ Միջերկրական ծովի մեծ ընտանիքի անդամ: Ծովն իր հետ բերում էր հաղորդակցության ավելի մեծ արագություններ, ինչը միջազգային առևտրի զարգացմանը զուգընթաց արագացնում էր նաև Կիրիկյան Հայաստանում տեղեկատվական փոխհոսքերի ընթացքը: Հետևաբար հարց է առաջանում: Ո՞ր նյութն էր ապահովելու այդ բազմաշերտ տեղեկույթի հսկայածավալ փոխհոսքերը, որոնց այլևս չէին բավարարելու ո՛չ մագաղաթը, ո՛չ էլ պապիրոսը:

Կիրիկյան Հայաստանում թղթի լայն օգտագործման մասին են վկայում բազմաբնույթ աղբյուրները, որոնք կազմվել են հենց թղթի վրա: Թղթի կիրառումը հատկապես տպավորիչ է Կիրիկյան Հայաստանի ներքին և արտաքին առևտրատնտեսական հարաբերություններում: Այն բովանդակային փոփոխություններ էր առաջացնում ֆինանսական հարաբերություններում, կապիտալի նոր ձևերի առաջացման մեջ: Երբ թղթի մի մուրհակով կամ ստացականով առևտրականը, առանց կանխիկ մեծ գումարի, Այասից կարող էր մեկնել առևտրային մեծ ճանապարհորդության՝ դեպի Միջերկրական և Սև ծովերի հեռավոր քաղաքներ և հարաբերականորեն ապահով իրականացնել գործարքներ:

Թուղթը որոշակիորեն սկսում էր փոխարինել թանկարժեք մետաղներին, ինչը փոխակերպումներ էր առաջացնում մարդկանց ընկալումներում կապիտալի, մասնավոր սեփականության ձևերի ու բովանդակության տեսանկյունից: Ըստ այդմ, թղթի լայն շրջանառությունը կարող էր խթանել սոցիալական նոր շերտերի առաջացումը՝ փոփոխություններ բերելով միջմարդկային համակեցության մեջ:

13-րդ դ. Սկզբից, և հատկապես կեսերից, Կիրիկյան Հայաստանն իր գլխավոր նավահանգիստ Այասի հետ դարձավ միջերկրածովյան առևտրի կարևոր կենտրոններից: Կարճ ժամանակի ընթացքում կիրիկյան քաղաքներում հաստատվեցին Վենետիկից, Ջենովայից, Պիզայից, Ֆլորենցիայից և իտալական բազմաթիվ այլ, ինչպես նաև Հարավային Ֆրանսիայի, Կատալոնիայի քաղաքներից ժամանած վաճառականական բնակչություն: Նրանց հետ Կիրիկիայում կային հունական, արաբական, ասորական ու հրեական համայնքներ, որոնք ևս ներգրավված էին առևտրային հարաբերություններում: Բնականաբար, միջազ-

գային առևտրում ներգրավված էր նաև պետության հիմնական՝ հայ բնակչությունը: Առևտրի հսկայական ծավալների մասին է վկայում օրինակ 1301 թ. Վենետիկի Հանրապետության նավերով Այաս ներմուծած ապրանքների ընդհանուր գումարը, որը կազմում էր 90.000 ոսկե դոլկատ⁸: Այստեղ ներառված է միայն վենետիկյան նավերի կողմից և միայն օրինական ճանապարհով իրականացրած ներմուծման արժեքը. եթե դրան ավելացնենք ոչ պակաս մեծ՝ ջենովական, ինչպես և այլ պետությունների ու քաղաքների միջև Կիրիկյան Հայաստանի ապրանքաշրջանառությունը, ապա կստանանք իր ժամանակի համար մեծ ծավալի շրջանառություն:

Թղթի լայն օգտագործման մասին են վկայում Կիրիկյան Հայաստանում գործած հատկապես ջենովացի ու վենետիկցի նոտարական գործակալների կազմած տասնյակ հազարավոր բազմաբնույթ փաստաթղթերը՝ սկսած փոքր քանակությամբ ինչ-որ համեմունքի առք ու վաճառքի գործարքից մինչև կտակ-փաստաթղթերը⁹: Փաստաթղթավորման նշանակությունն այնքան կարևոր է եղել, որ միջնադարյան նավերի սահմանափակ տարողունակության պայմաններում, Կիրիկյան Հայաստանից և Միջերկրական ու Սև ծովերի իտալական առևտրային համայնքներից տեղափոխվել ու մինչ այժմ պահպանվում են Իտալիայի տարբեր քաղաքների արխիվներում:

Ջենովական նոտարական գործերից յուրաքանչյուրն իրենցից ներկայացնում էր թղթե մի մեծ նոթատետր, որտեղ նոտարական գործակալները կատարում էին իրենց առևտրային ու իրավական գրառումները¹⁰:

13-14-րդ դդ. Կիրիկյան Հայաստանում լիարժեքորեն ներդրվել էին այդ ժամանակի ծովային առևտրի կազմակերպման բոլոր տեխնոլոգիաները: Այն ֆինանսատնտեսական սերտ հարաբերություններ ուներ նույնիսկ եվրոպայի խոշորագույն՝ ֆլորենտական բանկային տների հետ՝ Բարդի, Պերուցցի և այլն¹¹: Միջազգային առևտրի տեխնոլոգիաները բազմատեսակ գործարքներ էին, որոնց հաջողության գրավականը հենց փաստաթղթավորումն էր, որի հիման

⁸ E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, New Jersey, 1983, p. 44, 100-101. Ոսկե դոլկատը սկսել է հատվել 1284 թ. սկսած, և այն միջազգային առևտրում Վենետիկյան Հանրապետության դրամական գլխավոր միավորն էր: Կշռում էր մոտավորապես 3,5 գրամ բարձր հարգի ոսկի: Cipolla C. M., *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy 1000-1700*, London 1993, p. 136-137:

⁹ L. Balletto, *Notai Genovesi in Oltremare, atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, Genova, 1989. A. Bondi Sebellico, *Felice de Merlis, prete e notaio in Venezia ed Ayas, 1315-1348*, V. 1, Venezia, 1973.

¹⁰ S. A. Epstein, "Business Cycles and the Sense of Time in Medieval Genoa.", *The Business History Review*, vol. 62, no. 2, Cambridge University Press, 1988, pp. 239.

¹¹ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, New York, 1970, p. 60. S. Peruzzi, *Storia del commercio e dei banchieri di Firenze in tutto il mondo conosciuto dal 1200 al 1345*, Firenze, 1868, p. 131-132. E. Hunt, *The Medieval Super-companies*, p. 127-156.

վրա էլ ձևակերպվում էր *credo*-ն՝ վստահությունը: Ըստ էության, թուղթը բերում էր միջմարդկային համակեցության նոր որակներ, հնարավորություն էր տալիս բարձրացնելու փոխվստահությունը, քանի որ ավելի մատչելի էր դարձնում նրանց միջև ֆինանսական ու իրավական պայմանագրերի փաստաթղթավորումն ու արխիվացումը: Առևտրային տարածված գործարքներից էր կոմմենդան իր տարատեսակներով, որոնց օգտագործման սահմանները ներառում էին ամբողջ միջերկրածովյան ու սևծովյան տարածաշրջանները: Այն բաժնետիրական, հարաբերականորեն կարճաժամկետ պայմանագրային յուրահատուկ ընկերություն էր, որտեղ գործընկերներից մեկը՝ կոմմենդատորը (*commendator*)¹² գործարքում կապիտալի միակ կամ էլ գլխավոր ներդրողն էր: Մյուս մասնակիցն անվանվում էր տրակտատոր (*tractator*)¹³, որը ներդրված միջոցները ստանալուց հետո առևտրային գործունեություն պետք է ծավալեր նախապես պայմանավորված որևէ վայրում: Կոմմենդատորի ներդրած միջոցները կարող էին լինել ինչպես դրամական, այնպես էլ ապրանքի տեսքով: Վերադառնալուն պես՝ տրակտատորը պարտավոր էր վերադարձնել կոմմենդատորի ներդրած գումարը, ինչպես նաև շահույթի մի մասը՝ ըստ նախապես պայմանավորված բաշխման հարաբերության: Հավելենք, որ եթե կոմմենդատորները հիմնականում առավել հարուստ խավի ներկայացուցիչներից էին, ապա որպես տրակտատորներ հանդես էին գալիս ոչ միայն խոշոր և մանր ձեռներեցները, այլև արհեստավորներն ու հասարակ քաղաքացիներ¹⁴:

Ուշագրավ վկայություններ կան Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքում»: Նշենք, որ Սմբատի կյանքի և գործունեության ժամանակամիջոցը համընկնում էր Կիլիկյան Հայաստանում թղթի լայն տարածման և շրջանառության հետ: Մասնավորապես, վաճառականական իրավունքին վերաբերող հոդվածներից մեկը վերաբերում է ջրաղացի վաճառքին. «Վասն ջաղացնոյ և այլ այնցեղ իրաց, երբ գնէ ոք վկայօք և հաստատէ թխտով, նա այլ չկարէ փօշմանել ոչ գնողն և ոչ ծախողն...»¹⁵:

¹² «Կոմմենդատոր» տերմինի հիմքում երաշխավոր, երաշխավորություն բառն է, տե՛ս J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leyden: Brill, 1976, p. 216.

¹³ «Տրակտատոր» տերմինի հիմքում պայմանագիր բառն է, տե՛ս J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leyden: Brill, 1976, p. 1035.

¹⁴ L. Balletto, *Notai Genovesi in Oltremare*, A. № 1, 2, 12, 16, 17, 19, 21, 23, 24, 25, 31, 40, 63, 70, 72, 73, 74, 77, 82, 85, 88, 93, 94, 95, 108. B. № 6, 17, 20, 43, 48, 51, 52, 53, 70, 84, 87, 88, 94, 125, 133, 134, 135, 137. C. Desimoni, « Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aias (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois », (Archives de l'Orient latin), T. I, Paris, 1881, pp. 443-449, 455, 468, 472-478, 485-486, 500, 507-509, 512, 528, 532-534. Զ. Գևորգյան, «Միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպման եղանակները Կիլիկյան Հայաստանում XIII-XIV դդ.», Հայոց պատմության հարցեր, № 11, Երևան, 2010, էջ 57-77:

¹⁵ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդուստարի), ձեռագրերի համ. լոյս ընծայեց Արսէն Վարդապետ Վաճճեան, Ս. էջմիածին, 1918, էջ 63: Սմբատ Սպարապետ (Գունդուստար), Դատաստանագիրք, Երևան, 2008, էջ 110:

Այս հոգվածի վերլուծությունը նախ սկսենք այն կետից, որ ջրաղացն իր տեսակով մասնավոր ձեռնարկություն էր, որը վաճառվում էր՝ որպես, մերօրյա բառապաշարով ասած՝ «աշխատող բիզնես»։ Հետևաբար, այն ոչ միայն անշարժ գույք էր, այլև աշխատող, եկամտաբեր կապիտալ։ Հարկ է ուշադրություն դարձնել հետևյալ արտահայտությանը. «երբ գնէ ոք վկայօք և հաստատէ թխտով»։ Ինչպես կտակների պարագայում, այսպիսի անշարժ գույքի վաճառքը ևս, փաստորեն, իրականացվում էր նոտարների ու վկաների միջոցով, ավելին, այստեղ ուղիղ շեշտվում է թղթի կարևորությունը՝ որպես իրավական փաստաթղթի, և պատահական չէ, որ հոգվածում նշվում է, որ, եթե գործարքն արդեն հաստատվել է թղթով, ապա դրանից ո՛չ գնորդը, ո՛չ էլ վաճառողը չեն կարող հրաժարվել։ Անշուշտ, հարկ է նշել, որ «թուղտ» ձևով միջնադարյան հայերենում կարող էին անվանվել առհասարակ որևէ փաստաթուղթ և ամենևին պարտադիր չէր, որ «Դատաստանագրքի» այս հիշատակումը ցույց տար կոնկրետ գրանցովի անվանում, սակայն առավել հավանական է, որ նմանօրինակ գործարքները վավերագրվել են հենց թղթով։ Ինչո՞ւ. նախ, ինչպես վերը նշեցինք, Սմբատ Սպարապետի ժամանակներում թուղթը Կիլիկյան Հայաստանում այլևս էկզոտիկ երևույթ չէր, գոնե դատելով Կիլիկյան քաղաքներում թղթի վրա վենետիկյան ու ջենովական նոտարական գործակալների կազմած մեծաքանակ փաստաթղթերից։ Երկրորդ. ջրաղացի առք ու վաճառքի հետ Սմբատ Սպարապետը ներառել է տարաբնույթ այլ ապրանքների՝ մինչև իսկ կահկարասու առք ու վաճառքի կարգավորմանը վերաբերող իրավական կետեր, հետևաբար, այդպիսի գործարքներում ներգրավված էին հասարակության թերևս բնակչության բոլոր շերտերը, ուստի նման ծավալների փաստաթղթավորումը սպասարկելու համար առնվազն նպատակահարմար չէր կիրառել բացառապես մագաղաթ, երբ քո կողքին լայնորեն թուղթ էին օգտագործում։ Ինքնին, իրավական այսպիսի կետերի առկայությունն արդեն իսկ վկայում է այն մասին, որ դրա լայն կիրարկումը, որի էությունը կայանում էր գործարքը փաստաթղթավորելու մեջ, հնարավոր էր ավելի էժան ու մատչելի նյութի առկայության պայմաններում, այլապես, եթե փաստաթղթավորումը Կիլիկյան Հայաստանում դեռևս մնար որպես «մագաղաթյա» թանկ հաճույք բացառապես ազնվատոհմիկ դասի համար, ապա ո՞րն էր իմաստը «Դատաստանագրքում» անդրադառնալու նույնիսկ գյուղատնտեսական մանր ապրանքների առք ու վաճառքի կարգավորմանը, որտեղ շահառուներն աներկբայորեն միայն ազնվատոհմիկներ չէին։

Սկզբնաղբյուրներում, մասնավորապես Կիլիկյան քաղաքներում կազմված «խտալական» նոտարական գործերում հանդիպում են Կիլիկյան Հայաստանում հենց հայերի առօրյա կյանքի զանազան հարաբերությունները փաստաթղթավորելու տարբեր օրինակներ՝ օժիտներ, կտակներ, արտաամուսնական պայմա-

նագրեր, որոնք փոխլրացնում են Սմբատի «Դատաստանագրքի» համապատասխան իրավական կետերը¹⁶:

Առևտրի կազմակերպման այս ճկուն տեխնոլոգիաները և թղթի մատչելիությունը հնարավորություն էին ընձեռում մասնակցելու ֆինանսադրամական, առևտրային հարաբերություններին ոչ միայն առևտրականներին, այլև տարբեր խավերի ու մասնագիտությունների տեր մարդկանց: Փաստացի, մեկ էջ թուղթը, որտեղ ձևակերպվում էր որևէ տեսակի գործարք, վերածվում էր կապիտալի տեսակի, որը միաժամանակ դառնում էր ավելի լողացող ու շրջանառելի, քանի որ հասու էր ավելի լայն խավերին: Բնականաբար, այսպիսի հնարավորությունն անհամեմատ սահմանափակ պետք է լիներ մինչև թղթի տարածումը, երբ տեղեկության փաստաթղթավորումն իրականացվում էր մագաղաթի կամ պապիրուսի միջոցով: Որքան բազմաբնույթ ու շրջանառելի էր դառնում կապիտալը, այնքան մեծանում էին մարդկանց ցանկություններն ու պահանջարկը՝ ապահովելու իրենց ինքնաբավությունն ու ազատությունները: Այլ կերպ ասած, թղթի միջոցով շրջանառվող կապիտալը փոխում էր միջմարդկային հարաբերությունների, հասարակությունների ձևն ու բովանդակությունը:

Արևմտյան եվրոպայում տնտեսական այս փոփոխություններն ի վերջո հանգեցրին մասնավոր սեփականության վրա հիմնված մտածողության ու հարաբերությունների զարգացմանը: Համակեցական զարգացումների այս ընթացքն աստիճանաբար հասունացրեց մարդակենտրոն աշխարհայացքի արմատավորմանը, որն արդեն 14-րդ դարից սկսեց տալ Վերածննդի առաջին ծիլերը, որոնք, ոչ պատահաբար, արձակվեցին իտալական ֆինանսատնտեսական խոշոր կենտրոններում՝ Ֆլորենցիա, Վենետիկ, Պիզա, Զենոպա և այլն:

Այս փոխակերպումները Կրիկյան Հայաստանում, ըստ էության, ընթանում էին միջերկրածովյան միջավայրին համաչափ, սակայն դրանք արգելակվեցին ռազմական, աշխարհաքաղաքական գերլարված իրողությունների և ի վերջո պետության անկման պատճառով: Փոխակերպումների ընթացքը Մեծ Հայքից և Կիլիկիայից հայերի մեծ արտագաղթների հետ աստիճանաբար սկսեց տեղափոխվել գաղթօջախներ, որոնցում թղթի ազդեցությունն ի վերջո արձանագրվեց Հակոբ Մեղապարտի կողմից 1512 թ. Վենետիկում հայատառ առաջին տպարանի հիմնադրմամբ:

¹⁶ Զ. Գևորգյան, «Ամուսնություններն ու արտամուսնական պայմանագրերը Կիլիկյան Հայաստանում հանգրվանած եվրոպացիների առետականության մեջ», *ԲՄ*, 24, 2017, էջ 8-16: Նոյնի, «Օժիտը և ամուսնական ունեցվածքի բաժանումը Կիլիկյան Հայաստանի իրավական փաստաթղթերում և առետականության մեջ», *ԲՄ*, 29, 2020, էջ 375-388:

ZOHRAB GEVORGYAN**PAPER, EVERYDAY LIFE AND SOCIAL TRANSFORMATIONS
IN CILICIAN ARMENIA**

Keywords: Cilician Armenia, paper, trade, everyday life, capital, Mediterranean trade, medieval trade, Smbat Sparapet, Venice, Genoa.

Throughout history, the discovery and spread of certain materials have been revolutionary in human daily life, as well as in economic, political and cultural transformations. One such material is paper, the discovery and widespread use of which brought profound changes to the world. The spread of paper, in fact, led to a unique informational revolution in the Middle Ages. It culminated in the establishment of the first printing house in Europe, which was followed by many others including the first Armenian printing house in Venice founded in 1512. The "domination" of paper continued until the late 20th century.

After the Battle of Talas (751) between the Abbasid Caliphate and the Tang Dynasty of China, the Caliphate's spies managed to obtain paper-making technologies from China, and henceforth paper began to spread rapidly to the Middle East and from there to Europe.

During the period of the Armenian state of Cilicia, especially in the 13th–14th centuries, paper had already deeply penetrated into the countries of the Middle East and the Mediterranean basin, becoming an inseparable part of human life. It widely circulated in Cilician Armenia, particularly from the end of the 12th century, when Cilicia became a part of the large family in the Mediterranean. The sea brought greater speeds of communication which, along with the development of international trade, also accelerated information flows in Cilician Armenia.

The extensive use of paper in Cilician Armenia is evidenced by various sources that survive on paper. The use of paper is especially impressive in the internal-foreign trade relations of Cilician Armenia. Its widespread use brought about substantive changes in financial relations and the transformation of capital. A merchant with a piece of paper or a receipt could travel from Ayas on a long commercial trip to the distant cities of the Mediterranean and carry out his transactions relatively safely.

The aim of this study is to present comprehensively, on the example of Cilician Armenia, the multilayered effects of the use of paper in the Middle Ages.

ЗОГРАБ ГЕВОРГЯН**БУМАГА, ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ И СОЦИАЛЬНЫЕ
ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ**

Ключевые слова: Киликийская Армения, бумага, торговля, повседневная жизнь, капитал, средиземноморская торговля, средневековая торговля, Смбат Спарапет, Венеция, Генуя.

Изобретение и распространение определенных материалов могло играть революционную роль как в повседневной жизни человека, так и в экономике, политике и культуре. Одним из таких материалов была бумага, изобретение и широкое использование которой внесло в мир глубокие изменения. Распространение бумаги, по сути, привело к уникальной информационной революции в средние века, кульминацией которой стало создание в позднем средневековье первой типографии в Европе, за которой последовало множество других типографий, в том числе первая армянская типография в Венеции, основанная в 1512 году. Бумага господствовала со средневековья до 20 века.

После битвы при Таласе (751 г.) между Аббасидским халифатом и китайской династией Тан шпионы халифата смогли получить технологии изготовления бумаги из Китая, откуда бумага начала быстро распространяться по Ближнему Востоку, а оттуда в Европу.

В период Киликийского армянского государства, особенно в 13-14 веках, бумага уже глубоко проникла в страны Ближнего Востока и Средиземноморского бассейна, став неотъемлемой частью жизни человека. Бумага была широко распространена в Киликийской Армении, особенно с конца 12 века, когда страна стала частью большой средиземноморской семьи. Море принесло с собой ускорение коммуникаций, что, наряду с развитием международной торговли, ускорило и информационные потоки в Киликийской Армении.

О широком использовании бумаги в Киликийской Армении свидетельствуют самые различные источники, составленные на бумаге. Использование бумаги особенно впечатляет во внутри-внешнеторговых отношениях Киликийской Армении. Широкое использование бумаги вызвало существенные изменения в финансовых отношениях, в трансформации капитала, когда купец с бумажным векселем или распиской мог отправиться из Айаса в коммерческую поездку в далекие города Средиземноморья, чтобы относительно безопасно осуществлять свои сделки.

Цель данного исследования – всесторонне представить многослойные эффекты использования бумаги в Средние века на примере Киликийской Армении.